

SAMİRƏ MƏRDANOVA (Azərbaycan)*

FUNKSIONAL ÜSLUBLAR SİSTEMİNDƏ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİ AİLƏ-MƏİŞƏT ÜSLUBUNUN YERİ

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan ədəbi dilinin funksional üslublar sistemində ailə-məişət üslubunun tarixi yeri müəyyənləşdirilmiş, bu üslubun xalq danışığı dili ilə eyniləşdirilməsi cəhdlərinin doğru olmadığı, ədəbi normativlik statusu daşdığı göstərilmişdir. Müəllifin fikrincə, ailə-məişət üslubunun funksional tipologiyasının daha aydın təsvir edilməsi üçün ona iki aspektdə baxmaq lazım gəlir:

- 1) ədəbi-tarixi mənbələrdəki təzahürün təhlili;
- 2) müasir mərhələdə funksional xüsusiyyətlərinin araşdırılması.

Açar sözlər: *ədəbi dil, ailə-məişət üslubu, ailə-məişət üslubunun tarixi mənbələri, ailə-məişət üslubunun şifahi təzahürü, ailə-məişət üslubunun yazılı təzahürü, ailə-məişət üslubunun diferensial xüsusiyyətləri.*

Funksional üslublar sistemində Azərbaycan ədəbi dili ailə-məişət üslubunun yeri bədi, elmi, publisistik və rəsmi-ışğuzar üslublardan fərqli olaraq həmişə müəyyən mübahisə doğurmuş, hətta bir sıra hallarda bu nitq təzahürünün ədəbi dil anlayışı hüduqlarından kənara çıxması faktlarına istinad edilərək o, ümumiyyətlə ədəbi dilin əhatə dairəsinə daxil edilməmişdir. Bəkir Çobanzadə “Türk dili” kitabında (1928) yazır: “Ədəbi dili biz başlıca iki qismə ayırmalıyıq: birinci – bədi əsərlərin dili, ikinci – elmi əsərlərin dili” (Çobanzadə, 2007: 193).

Göründüyü kimi, burada nəinki ailə-məişət üslubunun, hətta publisistik və rəsmi-ışğuzar üslubların da adları çəkilmir. Bunun bir səbəbi həmin üslubların XX əsrin 20-ci illərində bədi, qismən də elmi üslub qədər populyar olmaması ilə bağlı idisə, digər və görünür, əsas səbəbi Azərbaycan dilçiliyində funksional üslub anlayışı barədəki təsvirlərin məhdudluğu olmuşdur.

Azərbaycan ədəbi dili funksional üslublarının ilk görkəmli tədqiqatçısı Ə.Dəmirçizadə “Azərbaycan dilinin üslubiyatı” kitabında göstərir ki, “dil üslub qatlarından ibarətdir, bu qatlar isə təfəkkür tərzinə görə fərqlənən ifadə tərzinin məqsədəuyğun ifadəlilik vasitələri sistemi əsasında yaranmış qatlardır.

* Azərbaycan, Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti kafedrası, dosent.
E-mail: samiremardanova@gmail.com

... Bu mülahizəni bir az da aydınlaşdıraraq deyə bilərik ki, bədii, elmi və ictimai-siyasi təfəkkür tərzlərinə müvafiq olaraq üç cür də ifadəlilik sistemi yaranır, bunlar da başlıca olaraq aşağıdakı üç üslubun formalaşması üçün əsas təşkil edir:

1. Bədii təfəkkür sistemi – bədii üslub.
2. Elmi təfəkkür sistemi – elmi üslub.
3. İctimai-siyasi təfəkkür sistemi – ictimai-siyasi üslub” (Dəmirçizadə, 1962: 31).

Ə.Dəmirçizadə ictimai-siyasi üslubu öz növbəsində a) rəsmi və b) qeyri-rəsmi budaqlara ayıraraq əlavə edir ki, “ədəbiyyatda bəzən “qəzet üslubu”, “mətbuat dili”, “ailəvi üslub”, “kütləvi dil”, “kütləvi danışq üslubu” və bu kimi adlarla müxtəlif üslublar deyə qeyd olunan “üslublar”, əslində, ictimai-siyasi üslubun qeyri-rəsmi budağına mənsub qollardır ki, bəzən şərti mənada, yəni “üslub qolu” mənasında biz də onu üslub adlandırma bilərik” (Dəmirçizadə, 1962: 37).

Bu təsnifat öz dövrü üçün nə qədər əhəmiyyətli olsa da, məlum məsələdir ki, artıq aktuallığını itirmişdir. Lakin görkəmli üslubşünasın “ailəvi üslub”, “kütləvi dil”, “kütləvi danışq üslubu” kimi funksional üslub sahələrini məhz ədəbi dilin tərkibində fərqləndirməsi, əlbəttə, bu gün də elmi-nəzəri maraq dairəsindən kənar qala bilməz.

Ailə-məişət üslubunun funksional üslublar sistemində yerinin müəyyənləşdirilməsi baxımından Afad Qurbanovun “Dil və üslub” əsəri də bu və ya digər dərəcədə diqqəti cəlb edir. Xüsusilə funksional üslubların diferensiasiyasının tarixi xarakter daşması barədəki mülahizələr, eyni zamanda həmin mülahizələr əsasında təqdim edilmiş sxematik bölgü kifayət qədər əsaslıdır:

I. Yazıyaqədərki dövrlərdə funksional üslublar.

- 1) Poetik üslub,
- 2) Ədəbi söhbət üslubu,
 - a) məişət-ədəbi söhbət üslubu,
 - b) rəsmi-ədəbi söhbət üslubu.

II. Yazı ənənəsindən sonrakı dövrlərdə funksional üslublar.

- 1) Ədəbi danışq üslubu,
- 2) Epistolıyar üslub,
- 3) Rəsmi üslub, publisistik üslub və s. (Qurbanov, 1992: 23-25).

Müasir dövrə gəldikdə isə A.Qurbanov belə bir qənaətə gəlir ki, “inkışaf etmiş müasir dillərdən biri kimi Azərbaycan ədəbi dilinin materialları əsasında XX əsrin II yarısında funksional üslubların aşağıdakı növlərini göstərmək olar: ədəbi danışq üslubu, bədii üslub, elmi üslub, rəsmi üslub, publisistik üslub və epistolıyar üslub” (Qurbanov, 1992: 26).

Müəllif ədəbi danışq üslubundan bəhs edərkən haqlı olaraq yazır: “Dilçilik elmində ədəbi danışq üslubu haqqında fikir müxtəlifliyi vardır. Bəzi alimlər bu dil hadisəsini üslub hesab etmirlər. Bəzi dilçilər isə bunu üslub kimi qəbul edir, lakin bu üslubun istifadə olunmasına dair müxtəlif fikirlər irəli sürürlər. Belə ki, bəziləri bu üslubun ancaq məişətdə, digərləri isə yalnız elmi məclisdə işləndiyini göstərir.

Bu fikirlər ədəbi danışığ üslubunun istifadəsini, doğru olmayaraq, son dərəcə məhdudlaşdırır” (Qurbanov, 1992: 27).

A.Qurbanov ədəbi danışığ üslubu bərəsindəki mübahisələri xatırlatdıqdan sonra onun əhatə və ya istifadə dairəsini aşağıdakı şəkildə müəyyən edir:

“İxtisasından, bilik və bacarığından asılı olmayaraq hamı bu üslubdan gündəlik istifadə edir.

... Deməli ki, bu üslub funksional üslub meyarına tam uyğun gəlir və ədəbi dil sistemində müstəqil yerə malikdir” (Qurbanov, 1992: 27).

Daha sonra yazır:

“Ədəbi danışığ üslubunun aşağıdakı mikroüslubları vardır: a) Rəsmi ədəbi danışığ üslubu, b) Qeyri-rəsmi ədəbi danışığ üslubu” (Qurbanov, 1992: 27).

A.Qurbanov rəsmi ədəbi danışığ mikroüslubunun 1) mühazirə, 2) məruzə, 3) çıxış, 4) televiziya və 5) radio; qeyri-rəsmi ədəbi danışığ üslubunun isə 1) ailə-məişət və 2) ictimai-kütləvi danışığ üslubu variantları olduğunu göstərmişdir (Qurbanov, 1992: 27-28).

Birincisi, bu bölgədə Ə.Dəmirçizadənin yuxarıda nəzərdən keçirdiyimiz müvafiq təsnifatının, eləcə də işlətdiyi terminologiyanın təsiri aydın görünür. İkincisi isə, burada bölgünün prinsipinə ciddi əməl edilməmişdir.

Məlumdur ki, dil (əslində, nitq) həm şifahi, həm də yazılı şəkildə təzahür edir və bunun funksional üslubların təsnifatı ilə əlaqəsi birbaşa deyil. Ona görə də ədəbi və qeyri-ədəbi olsun, nə danışığ, nə də yazı üslub ola bilməz. Hər bir funksional üslub isə həm yazılı, həm də şifahi şəkildə təzahür etmək imkanlarına malikdir və təbii ki, ailə-məişət üslubu da bu baxımdan istisna təşkil etmir.

A.Qurbanov “Ümumi dilçilik” dərslində funksional üslubları altı yerə bölür:

1. Ədəbi danışığ üslubu.
2. Bədii üslub.
3. Elmi üslub.
4. Publisistik üslub.
5. Rəsmi üslub.
6. Epistolıyar üslub (Qurbanov, 2011: 211-229).

Lakin burada yalnız Azərbaycan dilinə deyil, əsərin mövzusuna uyğun olaraq dünya dilləri üçün ümumi standartda əsaslanılır.

Ədəbi danışığ üslubunu müəllif iki yerə ayırır: a) rəsmi ədəbi danışığ üslubu; b) qeyri-rəsmi ədəbi danışığ üslubu (Qurbanov, 2011: 213).

Qeyri-ədəbi danışığ üslubunu da öz növbəsində iki yerə bölür: 1) ailə-məişət danışığ üslubu; 2) ictimai-kütləvi danışığ üslubu (Qurbanov, 2011: 213).

Tofiq Hacıyevin funksional üslub anlayışına baxışları əsasən onun Azərbaycan ədəbi dili tarixi üzrə araşdırmalarında əks olunmuşdur. Azərbaycan ədəbi dili tarixinin görkəmli tədqiqatçısı göstərir ki, ədəbi dilin tarixi norma ilə yanaşı üslubların tarixidir (Hacıyev, 2016:30-33).

“Seçilmiş əsərləri”ndə XIII-XVI əsrlər Azərbaycan ədəbi dilində, prinsip etibarilə, bir üslubun – bədii üslubun mövcudluğunu qəbul edən T.Hacıyev XVII-

XVIII əsrlərdə üç (bədi, elmi və rəsmi-epistolıyar), XIX əsrdə dörd (bədi, elmi, rəsmi və publisist), XX əsrin əvvəllərində isə beş (bədi, publisist, elmi, şəriət və rəsmi-epistolıyar) funksional üslub olduğunu göstərir (Hacıyev, 2016: 6).

Adil Babayev Azərbaycan dilinin funksional üslublarını təsnif edərkən “məişət üslubu” və ya “ailə-məişət üslubu”nu ayrıca göstərir (Babayev, 2017: 62).

Həmin üslub barəsində verdiyi yığcam məlumatda müəllif bildirir ki, “bu üslub, adından da göründüyü kimi, ailə-məişət sferasında olan ünsiyyət tərzidir. Bu üslubu bəzən danışiq, bəzən rəsmi üslub hesab edirlər” (Babayev, 2017: 555).

Ailə-məişət üslubunun bəzən “danışiq üslubu” adlandırılması faktı mövcuddur, lakin onun bəzən “rəsmi üslub hesab edilməsi”nə rast gəlinmir. Odur ki, müəllifin sonuncu halda nəyi nəzərdə tutması aydın deyil.

Adil Babayev yazır: “Məişət üslubu müəyyən mənada azad üslubdur. Bu üslubda canlı xalq danışiq dili öz sərbəstliyi ilə təzahür edir. Bu üslubda norma sərhədi məhdudluğu zəifdir. Burada terminlərə, poetik ifadələrə yol verilmir.

... Ailənin, onun hər bir üzvünün təhsilindən, tərbiyəsindən, ümumi mədəni səviyyəsindən asılı olaraq dilin lüğət tərkibinin layları üzrə sözlər işlədilir. Əks təqdirdə vulqar söz və ifadələr dildə yaşamazdı.

Məişət üslubunda danışanın elmi səviyyəsi və tərbiyəsi aparıcı rol oynayır” (Babayev, 2017: 555-556).

Müəlliflər kollektivinin hazırladığı “Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti” dərsliyində məişət üslubu ayrıca fərqləndirilir: “Məişət üslubu insanların gündəlik həyatı, məişəti, ailə qayğıları ilə bağlıdır. İnsanlar bu dil vasitəsilə bir-biri ilə hal-əhval tutur, salamlaşır, evdə, telefonda, küçədə öz gündəlik işlərindən danışirlər” (Abbasova, 2017: 197).

Ailə-məişət üslubunun müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı K.Əliyev (Əliyev, 1998), H.Həsənovun (Həsənov, 2003), F.Şiriyevin (Şiriyev, 2014) də mülahizələri vardır.

Ümumiyyətlə, elmi-dilçilik ədəbiyyatında Azərbaycan ədəbi dilinin funksional üslublar sistemində məişət və ailə-məişət üslubunun mövcudluğu, prinsip etibarilə, şübhə doğurmur, ancaq verilən izahlarda ciddi ziddiyyətlər, mübahisələr vardır. Odur ki, mövcud fikirləri tənqidi təhlil əsasında ümumiləşdirib üslubşünaslığın müasir nəzəri-metodoloji imkanları mövqeyindən yekunlaşdırmağa cəhd etsək, belə bir mənzərə alınmış olacaqdır:

1. Müasir Azərbaycan ədəbi dili beş funksional üsluba bölünür və ya beş funksional üslub formasında təzahür edir: 1) ailə-məişət üslubu, 2) publisistik üslub, 3) bədi üslub, 4) elmi üslub, 5) rəsmi-işgüzar üslub.

2. Ailə-məişət üslubu ədəbi dilin funksional üslublar sisteminə nəinki müstəqil bir üslub olaraq daxildir, hətta bu sistemdə kütləviliyinə görə əsas yer tutur.

3. Ailə-məişət üslubu şifahi şəkildə təşəkkül tapıb inkişaf etsə də, bütün digər funksional üslublar kimi həm şifahi, həm də yazılı formada mövcuddur.

Azərbaycan ədəbi dili ailə-məişət üslubunun həm məzmun, həm də forma planında funksional tipologiyasının daha aydın təsviri edilməsi üçün həmin üslu-

bun aşağıdakı sxem üzrə araşdırılması, fikrimizcə, dəqiq elmi nəticələrə gətirib çıxara bilər:

I. Azərbaycan ədəbi dili ailə-məişət üslubunun tarixi mənbələri.

1. Azərbaycan folklorunun dilində ailə-məişət üslubu texnologiyaları.

2. “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində ailə-məişət üslubu xüsusiyyətləri.

3. Azərbaycan klassik poeziyasının dilində ailə-məişət üslubu elementləri: Füzulidən Vaqifə qədər.

4. Azərbaycan dramaturgiyasının dilində ailə-məişət üslubu standartları: M.F.Axundzadədən C.Məmmədquluzadəyə qədər.

II. Müasir Azərbaycan ədəbi dili ailə-məişət üslubunun təşəkkülü.

1. Müasir Azərbaycan ədəbi dili ailə-məişət üslubunun təşəkkülünü şərtləndirən sosial-mədəni amillər.

2. Müasir Azərbaycan ədəbi dili ailə-məişət üslubunun təşəkkülündə ənənəvi funksional üslubların rolu:

a) Bədii üslubun rolu;

b) Publisistik üslubun rolu;

c) Elmi üslubun rolu.

III. Azərbaycan ədəbi dili ailə-məişət üslubunun diferensial xüsusiyyətləri.

1. Fonetik xüsusiyyətlər.

2. Leksik-semantik xüsusiyyətlər.

3. Qrammatik xüsusiyyətlər.

4. Etiketlər sistemi.

Göründüyü kimi, funksional üslublar sistemində Azərbaycan ədəbi dili ailə-məişət üslubunun həm diaxron, həm də sinxron mövqeyi ümumən funksional üslub anlayışının mahiyyətini təyin edəcək səviyyədədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Babayev, A. (2017). Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti, Bakı, “Gənclik” nəş..
2. Çobanzadə, B. (2007). Seçilmiş əsərləri, IV c., Nəşrə hazırlayan Məmməd Adilov, Bakı, “Şərq-Qərb” nəş.
3. Dəmirçizadə, Ə. (1962). Azərbaycan dilinin üslubiyatı, Bakı, Azərtədrisnəşr.
4. Qurbanov, A. (1992). Dil və üslub, Bakı, APU nəş.
5. Hacıyev, T. (2016). Seçilmiş əsərləri, I c., I h., Bakı, “Elm”.
6. Hacıyev, T. (2017). Seçilmiş əsərləri, I c., II h., Bakı, “Elm”.
7. Qurbanov, A. (2011). Ümumi dilçilik, II cild, Bakı, “Elm”.
8. Abbasova, S.V., Seyidova S.M., Məmmədova N.K., Cavadov Ə.H. (2017). Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti, Bakı, “Elm və təhsil”.
9. Əliyev, K. (1998). Nitq mədəniyyəti və üslubiyatın əsasları, Bakı, “Bakı Universiteti”.
10. Həsənov, H. (2003). Nitq mədəniyyəti və üslubiyatın əsasları, Bakı, “Bakı Universiteti”.
11. Şiriyev, F. (2014). Azərbaycan dilinin nitq mədəniyyəti və ritorika, Bakı, “Nurlar”.

Самира Марданова (Азербайджан)

Место семейно-бытового стиля азербайджанского литературного языка в системе функциональных стилей

Резюме

В статье определяется историческое место семейно-бытового стиля в системе функциональных стилей азербайджанского литературного языка, отмечается ошибочность попыток отождествления данного стиля с народно-разговорным языком, указывается, что этот стиль имеет статус литературной нормативности. По мнению автора, для более ясного представления функциональной типологии семейно-бытового стиля необходимо рассматривать его в двух аспектах:

- 1) отражение в литературно-исторических источниках;
- 2) исследование функциональных особенностей на современном этапе.

Ключевые слова: *литературный язык, семейно-бытовой стиль, исторические источники семейно-бытового стиля, устное проявление семейно-бытового стиля, письменное проявление семейно-бытового стиля, дифференциальные особенности семейно-бытового стиля.*

Samira Mardanova (Azerbaijan)

The Place of the Family-Everyday Style of the Azerbaijani Literary Language in the System of Functional Styles

Abstract

The article deals with the determination of the historical place of the family-everyday style in the system of functional styles of the Azerbaijani literary language. All the wrong attempts of identification of this style with the people's spoken language are also noted. It is emphasized that this style has a status of the literary standard. In the author's opinion it is necessary to study this style in two aspects for clearer of the functional typology of the family-everyday style:

- 1) its manifestation in the literary-historical sources;
- 2) study of its functional peculiarities at the present stage.

Key words: *a literary language, the family-everyday style, historical sources of the family-everyday style, oral expression of the family-everyday style, written expression of the family-everyday style, differencial peculiarities of the family-everyday style.*